

SZTEREOTÍPIA, KÖZÖSSÉG, ANYANYELV*

Paládi-Kovács Attila

1. A sztereotípiának több jelentése van. A bennünket foglalkoztató jelentés rövid definíciója talán a következő lehet: „embercsoportokról, népekről, társadalmi jelenségekről alkotott sematikus képzet”. Ebben az értelemben a sztereotípiát szervesen kapcsolódik a nyelvhez. Fontos tulajdonsága a rövidek és az állandósult forma. Igen gyakori esetben a stereotyped phrase (sztereotíp kifejezés) csupán egyetlen szó, esetleg egyetlen jelző. Általában véve egy-egy közösségben, nyelvi és kulturális alapon szerveződő csoportban használatos közhely, klisé más csoportok jellemzésére. A sztereotípiák segíti az egyént más csoportok megítélésében, az emberek világában történő tájékozódásban, az etnikai, nyelvi, vallási vagy egyéb alapon szerveződött csoportok közötti viszonyok értelmezésében. Támpontul szolgál saját identitásának, csoporthoz tartozásának tudatosításához, más csoportok akceptálásához vagy elutasításához, tiszteletéhez vagy lebecsüléséhez. A sztereotípiák rendszerint frappáns, rövid formában jelzik a csoportok közötti nyelvi, kulturális, mentális eltéréseket. A bennük megfogalmazódó ítéletek tartalma jellemzi egy-egy nyelvi, kulturális, felekezeti vagy szociális csoport világképét, s olykor önképét is.¹ A sztereotípiák esetenként előítéleteket, más csoportokat sértő, megbélyegző jelzőket tartalmaznak. A sematikus képzőalkotást felerősíti a gondatlan, a túlzó, akár egész népekre, vallásfelekezetekre kiterjedő általánosítás.

„Historical images of strangers and foreigners are old as the writings we have from the classic civilizations. Often described as semi-mythical beasts (the dog-headed man) or illusionary „monstrous” races (i.g. Pliny the Elder), these historical images provide powerful testimonies that humans, no matter how isolated and fearful they were, had to exist in contact and with the knowledge of each others.”²

Herodotos könyveiben a „kancatej-ivó” szkíták, majd Bölcs Leo és Konstantin bizánci császárok írásaiban a „türk”-nek nevezett magyarok állandó jelzője (epitheton ornans) volt a „barbár”, a civilizálatlan nomád népek minősítése. Európa a későbbi századokban is – egészen a 19. századig „vad”-nak nevezte a tengereken túl élő, a hajósok által felfedezett

¹ Wenzel, A. 1978. 20-22; Banczerowski, J. 2008. 261.

² Kürti, L. 1997. 104.

természeti népeket. Ezt a viszonyt bőségesen elemezte az etnológia irodalma. Elegendő itt egyetlen összefoglalásra, Bitterli, Urs magyarul is kiadott könyvére utalni.³

A történelmi sztereotípiák Európában szívósan élnek tovább a népnevekben. A szótörténet kutatóin kívül kevesen tudják, hogy a német nyelvnek és a német nemzetnek a magyarban használatos nevének (Hung. *német*) és a szláv nyelvekben élő neveinek (lengyel. *niemiec*, szlovák *nemec* etc.) az eredeti jelentése 'néma', azaz 'nem beszélő', 'értelmesen beszélni nem tudó' volt. A magyarban ez az etnonym kölcsönszó a szomszédos szláv nyelvekből. A németek érzékenységét ez a névadás, a szó eredeti és mára feledésbe ment jelentése láthatóan nem sérti. Ezzel szemben bizonyos népnevek használatát a hivatalos magyar nyelvben a II. világháborút követően felváltották a népek önelnevezésével. A *vlach* szóból származó *oláh* népnevet a *román*, a *teutoni*, *touti* szóból származó *tót* népnevet a *szlovák* váltotta fel sok évszázad után, mivel a korábbi név e népek érzékenységét sértette. Magyar családnévként azonban mindkettő változatlanul és tömegesen létezik (*Tóth*, *Oláh*), használatban maradt. Velük együtt még sok hasonló eredetű családnév létezik, pl. *Böhm* ~ *Cseh*, *Rác* ~ *Szerb*, *Arnót* ~ *Albán*, *Orosz* ~ *Russian*, *Rusznay* ~ *Ukrán* stb.

A sztereotípiák releváns tulajdonsága a szubjektív általánosítás, ami összefügg keletkezésének körülményeivel. Kognitív interpretáció szerint a sztereotípiák olyan általánosítások, melyek a való világ leírása, kategorizálása folyamatában jönnek létre, s a már megszerzett ismeretek osztályozásának eredményei. Ebben a felfogásban a sztereotípiák nemcsak rendszerezik, kategorizálják az információkat, hanem konceptualizálják, értelmezik is. Ezt a műveletet mindig az adott nyelvi, kommunikatív közösségekben elfogadott kultúrminták és fogalmi rendszer alapján végzik.⁴

2. A sztereotípiák többnyire verbálisan terjed, szorosan kötődik a nyelvhez. Esetenként azonban képek, karikatúrák, jellegzetes hangok, hangsúlyok révén is közölhető, ha társul hozzá a már ismert gondolati klisé. A verbális sztereotípiák gyakori formája az idegen közösségre ragasztott név, többnyire gúnynév. Ennek hatalmas példatárát nyújtja Magyarországon a falucsúfoló szövegek, kifejezések és a gúnyolódás eredetét magyarázó történetek, anekdoták tömege. Társadalmi rétegek, foglalkozási és felekezeti csoportok közötti gúnynevekből is jelentős gyűjteményt lehetne összeállítani. Ezekben a városi szleng, továbbá a diákság és a katonaság szótára is meglehetősen gazdag. Például Salgótarjánban és

³ Bitterli, Urs 1976.

⁴ Banczerowski, J. 2008. 161.

vidékén a bányászt, a gyári munkást *prolinak*, *trógernak* nevező úri gyereket a munkások gyerekei *pubinak*, *mungónak* csúfolták. A *proli* = *prole* az angol *proletarian* származéka (lásd a magyar *proletár* szót), a *tróger* pedig egy német szóból (*der Träger*) származik, de az úri gyerekekre mondott gúnynevek eredete ma már ismeretlen.

„The negative internal ethno-stereotypes of Gypsies – but we may also add those of Jews as-well – have been enduring not only Hungary but elsewhere in Eastern Europe. Hostility and prejudice are part of both antisemitism and anti-Gypsiness, two internal ethno-stereotypes which have a long history.”⁵ Itt kell megjegyezni, hogy az említett két közösségnek is vannak saját magukat a külvilágtól elhatároló, a társadalmi környezetük megnevezésére szolgáló negatív sztereotípiái. A saját közösségüket *roma* néven megkülönböztető cigányok a nem-cigány férfiakat *gádzsó* néven említik egymás között. A zsidó közösségek a nem-zsidó kívülállókat *goj* néven emlegetik.

Sztereotípiák nagy számban találhatók a közmondásokban és a viccekben. Speciális forma a „soroló”, amelyben több etnikai csoport vagy nemzet jellegzetesnek vélt mentális tulajdonságait emelik ki. Íme egy példa. „In about 1950 I heard a joke, dating from the 1930-1940s.

One Englishman	= a gentleman
two Englishmen	= a club
three Englishmen	= world trade.
One German	= a soldier
two Germans	= an army
three Germans	= a world war.
One Hungarian	= a gentleman
two Hungarians	= three ideologies
three Hungarians	= it is an absurdity, because the third one must be either Jewish or Tót (Slovak).” ⁶

A felsorolásban következnek a franciák és az oroszok, de egyik sztereotípia sem olyan pozitív, mint az angoloké. „Nations just as ethnic groups, see each other through a mirror, or prism, which distort the national images accordingly.” A sztereotípiák, az önképek és a másokról alkotott képek azonban nem semleges mezőben, hanem egy hierarchikusan tagolt világrendszerben alakulnak.⁷

⁵ Kürti, L. 1997. 110.

⁶ Paládi-Kovács A. 1996. 79.

⁷ Hofer T. 1999. 134.

A képalkotás a csoportok között mindig kölcsönös. Különösképpen fennáll ez a hosszú századokon át folyamatosan kapcsolatban álló népek között.⁸ A sztereotípiák jellege azonban a nagy és a kis népek viszonylatában igencsak eltérő lehet. Távoli nagy népekről szóló sztereotípiák rendszerint kedvezőbb véleményt tükröznek, mint a közeli nagyokról szóló közhelyek. Magyarország 20. századi vicceiben az angol és az amerikai többnyire pozitív szereplő, szemben a szomszédos némettel és oroszral. A magyar közmondásokban még ma is él a pogány török és tatár (mongol) ellenség rémképe, de ezek a sztereotípiák a 20. századi népi kapcsolatokat már nem befolyásolták.

3. A népekről szóló sztereotípiák is változnak, cserélődnek a történelem folyamán. „For example, German-Hungarian relationships are better today ever before, though one cannot avoid remembering the dismal outcome and atrocities committed during World War II.”⁹ A németekről, osztrákokról mindig is létező pozitív sztereotípiák (munkaszeretők, szorgalmasak, takarékosak stb.) az utóbb fél évszázadban Európa szerte elfogadottabbá váltak.

Esetenként a régi klisék szívos továbbélése figyelhető meg. Ma is aktuális példa rá a magyarok európai képének legrégebbi rétege. A magyarok rossz hírét a 9-10. századi honalapítást követő hadjáratok alapozták meg Nyugat-Európában.¹⁰ Ehhez a képhez olyan toposzok tapadtak, amelyeket Európa „Kelet-képe” a népvándorlás korának kezdete, a hunok megjelenése óta tartalmaz. Ezt a képet erősítette a hun-magyar rokonság, továbbá a szkíta (szittyá)-magyar rokonság hazai mítosza is. Az 1910-es években egyes nyugat-európai lapokban felerősödő magyar-ellenes propaganda az „ázsiai magyarok” által a Kárpát-medencében leigázott, elnyomott népek felszabadítása érdekében buzdított a háborúra. A sztereotípiáknak ezt a készletét egyes politikai erők ma is használják néhány szomszédos országban.

„As Romanian manufactured racist stereotypes about the Hungarians (i.g. „wild, Asiatic, Huns, homeless, bozgor”). In contrast to Hungarians in Romania simply continue to use the Romanians’ historic name (*oláh*) or „hairy legged” (*szőröstalpú*). Older Hungarian proverbs are also abundant in which Romanians are represented as lazy, dirty, and liars, an image which is also fashioned for the Gypsies (Roma).¹¹

⁸ Pataki F. 1999. 14.

⁹ Kürti L. 1997. 115.

¹⁰ Eckhardt S. 1939; Pataki F. 1999. 10.

¹¹ Kürti L. 1997. 113.

Az efféle sértő sztereotípiák és nemzetkarakterológiák Magyarországon már a 18-19. században is megjelentek nyomtatásban. Kiváló példatárral szolgálnak hozzá Johann Csaplovics művei.¹² Egyes etnikai sztereotípiák Közép-Európában, a Kárpátok térségében a ma napig megmaradtak. Mások eltűntek, s csak régi kiadványok, közmondás-gyűjtemények lapjaink találkozunk velük. Napjainkban is keletkeznek új és még újabb sztereotípiák. Valószínűleg azért, mert az emberi gondolkodásban az általánosítás bizonyos kognitív formáját, fokozatát képviselik.

Minthogy nyelvekhez, közösségekhez tartoznak, a sztereotípiák lefordítása egy másik nyelvre olykor nehézségbe ütközik. Ugyanis a megértésükhöz olyan metainformációk, konnotációk ismerete szükséges melyek átadása további magyarázatokat kíván.¹³ Ez még a lengyel-magyar viszonylatra is érvényes, pedig a két nép kapcsolatrendszere, kölcsönös rokonszenve sok évszázadra nyúlik vissza. Régi lengyel közmondás szerint Polak Węgier dwa bratanki i do szabli i do szklanki (Lengyel magyar két jó barát, együtt harcol, issza borát). „Unfortunately this slogan does not reveal much to the present generation about the interconnectedness of the two nations.”¹⁴

A sztereotípiák vizsgálata is egyik módja az identitás tudományos megközelítésének, s tanulságos lehet a közösségek mentalitásának megismeréséhez. A svéd Åke Daun ismert monográfiájában nem elemezte külön a skandináv népek körében élő sztereotípiák készletét. Ennek oka talán a svéd mentalításban, annak egyik jellemző vonásában rejlik. Daun megállapítása szerint: „Personal independence is highly valued in Swedish culture, significantly more so than, for example, in Finland, Italy and USA [...] The need for independence among Swedes may explain their generally positive attitude towards being alone: to take walks *alone*, even to live *alone*.”¹⁵ Ez az attitude – miként a conflict avoidance (konfliktuskerülés) is – hatásos eszközök lehetnek a sztereotípiák mellőzésére. Talán Daun professzor és a svéd kollégák tudnák megmondani, hogy ennek a mentalitásnak a hátterében van-e szerepe az előítéleteknek, a negatív sztereotípiáknak. Bizonytalanságom is mutatja, hogy kellő ismeretek és bőséges sztereotípiák hiányában nehezen értheti egy magyar a svédet, a svéd vagy a finn mentalitást. A szimpózium végén bizonyára jobban fogjuk érteni egymást.

¹² Csaplovics, J. 1822. IV. 47-50, VI. 87-92; Csaplovics, J. 1829.

¹³ Banczerowski, J. 2008. 269.

¹⁴ Kürti L. 1997. 115.

¹⁵ Daun, Å. 1989. 257.

I r o d a l o m

Banczerowski, Janus (2008): A világ nyelvi képe. Tinta Kiadó, Budapest

Bitterli, Urs (1976): Die „Wilden” und die „Zivilisierten.. Magyar kiadása (1982): „Vadak” és civilizáltak”. Gondolat Kiadó, Budapest

Csaplovics János (1822): Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény 1822:III.. 37-65, 1822. IV: 3-50, 1822:VI. 79-87, 87-92, 1822:VII. 45-51. Pest

Csaplovics, Johann (1829): Gemälde von Ungern. I-II. Pest

Daun, Åke (1992): Svensk mentalitet. University Park Stockholm, PA Raben and Sjögen, Stockholm

Eckhardt Sándor (1939): A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfű Gyula (szerk.) Mi a magyar? 99-101. Magyar Szemle Társaság, Budapest

Hofer Tamás (1999): A nemzettudat változó jelképei. In: Pataki Ferenc - Ritoók Zsigmond (szerk.): Magyarsággép és történeti változásai. 133-141. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

Kürti, László (1997): Hungary and her neighbours: stereotypes and realities. Acta Ethnographica Hungarica. Vol. 42. 103-117. Budapest

Paládi-Kovács, Attila (1996) Ethnic tradition, classes and communities in Hungary. Institute of Ethnology of Hungarian Academy of Sciences, Budapest

Pataki Ferenc (1999): Magyarsággép és történeti változásai. In: Pataki Ferenc – Ritoók Zsigmond (szerk.): Magyarsággép és történeti változásai. 9-15. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

Wenzel, Angelika (1978) Stereotype in gesprochener Sprache. Huber Verlag, München

*

Elhangzott a 10. Finn-Magyar Néprajzi Szimpózium megnyitásaként Budapesten 2009. augusztus 31-én. Megjelent angolul a Past and Present Stereotypes. Ethnological, Anthropological Perspectives c. kötetben, Budapest, 2010. 57-62. (Magyar Néprajzi Társaság)